

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

Από τον Σταυρό στην αρχαία Αγορά

Την Άνοιξη του 1994 σε οικόπεδο επί των οδών Ανδρούτσου και Ζαλόγγου στο Σταυρό της Αγίας Παρασκευής αποκαλύφθηκαν ερείπια αρχαίου ναού¹ κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής.

Εισαγωγική σημείωση: Ο προσανατολισμός του μνημείου παρουσιάζει σοβαρή απόκλιση ($\sim 26^\circ \pm$) από τους χαρτογραφικούς άξονες. Η πρόσθια πλευρά στρέφεται προς A-NA, η δεξιά πλευρά προς B-BA κ.ο.κ. Για πρακτικούς, όμως, λόγους, οι πλευρές αυτές θα αναφέρονται: Β αντί B-BA, Α αντί A-NA κ.ο.κ.

Για τη συμμετοχή μου στη μελέτη του μνημείου ευχαριστώ την κα Μ. Πλάτωνος και τον προϊστάμενο της Β' Εφορείας προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων κ. Γ. Σταϊνχάουερ. Ευχαριστώ επίσης τον φίλο Άγγελο Ματθαίου για πολύτιμες παρατηρήσεις και για την φιλοξένηση τούτης της μελέτης στις σελίδες του HOPOY. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Homer Thompson για την εκ μέρους του θερμή υποδοχή των νέων απόψεων περί της αρχικής θέσεως του ναού του Άρεως και για πολλές γόνιμες παρατηρήσεις του. Εκτός των καθιερωμένων, χρησιμοποιούνται ακόμη και οι εξής συντομογραφίες:

Dinsmoor, Ares	W. B. Dinsmoor, The Temple of Ares at Athens, Hesperia 9, 1940, 1-52.
Dinsmoor, Hephaisteion	W. B. Dinsmoor, Observations on the Hephaisteion, Hesperia Suppl. 5, 1941.
Dinsmoor, AAG	W. B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece, London 31950.
Koch	H. Koch, Studien zum Theseustempel in Athen, Berlin 1955.
McAllister	M. H. McAllister, The Temple of Ares at Athens, Hesperia 28, 1959, 1-64.
Plommer	W. H. Plommer, Three Attic Temples, BSA 45, 1950, 66-112.
Pounder	R. L. Pounder, A Hellenistic Arsenal in Athens, Hesperia 52, 1983, 233-256.

1. Αγγελία του ευρήματος έγινε σε αθηναϊκές εφημερίδες, διεξοδικότερα στο Βήμα της 27/11/1994· παρουσίαση από την Μαρία Πλάτωνος-Γιώτα, Το Ιερό της Αθηνάς Παλληνίδος (στο οικόπεδο Θανοπούλου-Φλώρου), Αρχαιολογία 65 (Δεκέμβριος 1997) 92-97.

Τα κατά χώραν μέρη του ναού, δεν είναι άλλο παρά μόνον ημικατεστραμμένα θεμέλια (πίν. 15). Ωστόσο τα θεμέλια αυτά, λόγω του είδους των, δηλώ- νουν ακριβώς τον τύπο του ναού και λόγω της εκτάσεως και της ποιότητός των επιτρέπουν μια ακριβή μάλλον αποκατάσταση της κατόψεώς του. Η εργασία της αναγνώρισεως και αποκαταστάσεως του σχεδίου του ναού θα ήταν πολύ δυσκολότερη ή και αδύνατη, εάν αυτά τα θεμέλια δεν ήσαν τέτοιου εί- δους ή εάν, έστω και ημικατεστραμμένα, δεν είχαν διατηρηθεί σε τόσο μεγάλη έκταση ή εάν δεν συνέβαινε η κάτοψή των να αντιστοιχεί ακριβώς προς έναν ήδη γνωστό ναϊκό τύπο.

1. Έκταση και διατήρηση των θεμελίων (Πίν. 16-17).

Με την πρόσφατη οικοπεδοποίηση της περιοχής, τα θεμέλια του ναού εγκλωβίστηκαν μέσα σε ένα εχθρικό σύστημα οικοδομικών γραμμών. Τώρα πια καταλαμβάνονται από την οδό Ζαλόγγου, την οδό Ανδρούτσου, δύο οικοπέδα της ανατολικής πλευράς αυτής της οδού και άλλα τρία της δυτικής πλευράς, εκ των οποίων, δυστυχώς, τα δύο καλύπτονται ήδη από οικοδομές.

Οι έως τώρα ανασκαφικές εργασίες έγιναν κατά την εξής σειρά: πρώτα στο προς ανατολάς γωνιαίο οικόπεδο (Φθινόπωρον 1994), μετά στο προς δυ- σμάς μόνον άκτιστο οικόπεδο (Θέρος 1995) και εν συνεχεία υπό την οδό και σε μέρος του προς βορράν οικοπέδου (Χειμώνας 1995). Ως προς την έκταση, λοι- πόν, το μεγαλύτερο μέρος του θεμελίου έχει ήδη αποκαλυφθεί και το εξωτε- ρικό περίγραμμά του είναι ήδη ορατό επί μήκους 12 μ. κατά την ανατολική πλευρά, επί δύο τμημάτων μήκους 5 μ. και 9 μ. κατά τη βόρεια, επί μήκους 13 μ. κατά τη νότια πλευρά και επί μήκους 10 μ. κατά τη δυτική. Δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί τα εξής: η υπό την οδό Ζαλόγγου ΝΑ γωνία, η εντός του προς Β οικοπέδου ΒΑ γωνία, μικρό μέρος της ΒΔ γωνίας, κατειλημμένο ήδη από νεόδμητη οικοδομή και ένα μεγάλης εκτάσεως τμήμα του ναού, το ΝΔ, κατειλημμένο και αυτό από άλλη νεόδμητη οικοδομή² (η ενοχή των κατα- σκευαστών αυτών των οικοδομών για τη μεγαλύτερη έως τώρα καταστροφή αυτού του μνημείου είναι προφανής).

2. Τα βασικά μετρικά στοιχεία της εκτάσεως και της διατήρησεως του θεμελίου του ναού συνοψίζονται ως εξής: ολική έκταση 600 τ.μ., T1 (= Τμήμα 1) υπό την οδό Ανδρού- τσου, 170 τ.μ., T2 υπό την οδό Ζαλόγγου, 35 τ.μ., T3 υπό το οικόπεδο Οα, 200 τ.μ., T4 υπό το οικόπεδο Οβ, 50 τ.μ., T5 υπό το οικόπεδο Ογ, 10 τ.μ., T6 υπό το οικόπεδο Οδ, 80 τ.μ. και T7 υπό το οικόπεδο Οε, 55 τ.μ.

Όλα τα τμήματα του θεμελίου είναι καλώς ευθυγραμμισμένα και ορθο- γωνισμένα. Οι άξονές του, λοιπόν, ορίζονται σαφώς και οι διαστάσεις του μετρώνται ακριβώς: πλάτος, 16.50 μ., μήκος, 35.20 μ. Το τμήμα T3, το πρώτο που ερευνήθηκε ανασκαφικώς, ισοδυναμεί σχεδόν προς το 1/3 του συνό- λου. Στο τμήμα αυτό, η ανώτερη σωζόμενη στρώση λίθων του θεμελίου υπερ- βαίνει τη στάθμη της οδού κατά 25 εκ. Οι κατεργασμένες επιφάνειες εδρά- σεως του θεμελίου στο βράχο είναι σε βάθη ~ 1.0 μ., ~ 1.5 μ. και ~ 2.0 μ. υπό την ανώτερη σωζόμενη στρώση. Το βάθος της θεμελιώσεως αυξάνει προς Δ, λόγω της γενικότερης προς Δ κλίσεως του εδάφους. Έτσι στο τμήμα T6, η ανασκαφή έχει ήδη φθάσει στην 5η, υπό την ανώτερη σωζόμενη, στρώση (~ 2.53 μ.) χωρίς ακόμη να συναντήσει τον βράχο. Υπάρχουν επομένως ακόμη ελπίδες για την εύρεση τμημάτων και κάτω από τις νέες οικοδομές (T5, T7). Στο τμήμα T6 οι στρώσεις διατηρούνται σε όλη την έκτασή του. Στο τμήμα T3, αντιθέτως, μόνον οι βαθύτερες στρώσεις διατηρούνται σε όλη την έκτασή του, ενώ η διατήρηση των ανωτέρων στρώσεων φθίνει προς τα άνω. Το παρά την οδό μέρος του θεμελίου διατηρείται γενικώς σε στάθμη ελάχιστα χαμηλό- τερη της επιφανείας της, όπως, δηλαδή και στο τμήμα T6. Το αυτό ισχύει και για το υπό την οδό (τμήμα T1), με την εξής, όμως, διαφορά: διακόπτεται από τις παράλληλες τάφρους ενός σωλήνος ηλεκτρικών καλωδίων και ενός σωλήνος υδρεύσεως.

Από αυτές τις παρατηρήσεις και άλλες, που αφορούν στη μορφή του εδά- φους της περιοχής, εύκολα συμπεραίνεται ότι πριν από μερικά μόνον χρόνια, το θεμέλιο του ναού πρέπει να έφθανε έως την επιφάνεια του εδάφους, της οποίας και θα αποτελούσε απλώς ένα μέρος. Καθώς, όμως, οι λίθοι του δεν είναι πολύ σκληροί, εύλογον είναι ότι θα είχαν φθαρεί στο άνω μέρος των και θα είχαν, μάλλον, αποκτήσει την εμφάνιση βραχώδους εδάφους. Αλλά ακόμη και έτσι η αναγνώριση του μνημείου δεν θα ήταν δύσκολη, εάν οι ειδικοί που κατά καιρούς επισκόπησαν το μέρος ήσαν προσεκτικότεροι. Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που είχαν πολύ καλύτερες ευκαιρίες, δηλαδή οι αγρότες και κατόπιν οι πωλητές ή αγοραστές γης, δεν διέθεταν την προσήκουσα ευαισθη- σία. Αυτοί μόνον σε ένα συνετέλεσαν: στη χωρίς προηγούμενο καταστροφή του μνημείου.

Για τη μελέτη άλλων παλαιότερων φάσεων της καταστροφής, χρήσιμη εί- ναι η παρατήρηση των ιχνών αρότρου επάνω στους λίθους. Τα ίχνη αυτά δεν περιορίζονται μόνον στην ανώτερη σωζόμενη στρώση, αλλά συνεχίζονται και σε χαμηλότερες στρώσεις, εκεί όπου τυχαίνει να απουσιάζουν οι λίθοι των ανωτέρων στρώσεων. Αντιθέτως υπάρχουν πολλές θέσεις όπου, παρά τη διατή-

ρηση του θεμελίου σε ικανό ύψος, τα ίχνη του αρότρου απουσιάζουν τελείως. Με προσεκτική εξέταση αυτού του φαινομένου αναγνωρίζονται τα μέρη όπου η αφαίρεση των λίθων προηγείται της φάσεως της γεωργικής χρήσεως, ως και εκείνα όπου η αφαίρεση έπεται.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι ένα μεγάλο μέρος του υλικού των δύο ανωτέρων στρώσεων είχε υποστεί ήδη βίαιη αναστάτωση. Πολλοί λίθοι βρέθηκαν μετατοπισμένοι, ανεστραμμένοι, τεμαχισμένοι. Πιθανά αίτια αυτής της αναστάτωσης δύνανται να είναι η εξόρυξη για προσπορισμό οικοδομικού υλικού, ή η εκσκαφή για διευκόλυνση της αρόσεως. Πάντως για την εναρκτήρια φάση της καταστροφής του θεμελίου μια μόνον υπόθεση είναι προς το παρόν πιθανότερη: συστηματική διάλυση, μεταφορά και νέα συναρμολόγηση του ναού σε άλλον τόπο, κατά τα γνωστά και από άλλα αρχαία μνημεία της Αττικής³ (για ορισμένους λόγους, που δεν θα αναπτυχθούν εδώ, η μεταφορά έτοιμων κτηρίων δεν περιελάμβανε τα θεμέλια).

Στην τολμηρή αυτή υπόθεση οδηγεί κυρίως η διαπίστωση ότι στον τόπο της ανασκαφής, αλλά και στην ευρύτερη περιφέρεια, στις παλαιές εκκλησίες κτλ. δεν έχει βρεθεί κανένα θραύσμα που θα ήταν δυνατόν να αποδοθεί στον ίδιο το ναό. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις φυσικής ή σκόπιμης καταστροφής, ακόμη και της ριζικότερης δυνατής, πάντοτε απομένουν κάποια κατάλοιπα, κάποια θραύσματα, κτλ. Εάν λοιπόν η ως άνω υπόθεση είναι ορθή, θα πρέπει να υπήρξε κάποτε ένα χρονικό διάστημα, μετά την αφαίρεση της ανωδομής, κατά το οποίο το θεμέλιο του ναού θα απέμενε ακέραιο μεν, αλλά τελείως γυμνό και εκτεθειμένο στα φυσικά στοιχεία και στις ορέξεις πολλών γενεών ανθρώπων. Η αφαίρεση λίθων από το απογυμνωμένο θεμέλιο πρέπει να άρχισε ενωρίς. Οι μεγάλοι όρθιοι, κυρίως, λίθοι των τοίχων του ερειπωμένου ναού του Αγίου Ιωάννου⁴, ο οποίος ευρίσκεται σε απόσταση ~ 300 μ. προς Α,

3. H. A. Thompson, *Hesperia* 29, 1960, 350-351, 356, σημ. 39 (παρατηρήσεις για την χρήση της αριθμώσεως), ιδ., *Itinerant Temples of Attica*, *AJA* 66, 1962, 200, B. Holzmann, *BCH* 96, 1972, 73 κ.ε., H. A. Thompson - R. E. Wycherley, *Agora XIV*, 165, 200, A. Petronotis, «Wandernde» Tempel I, *Στήλη*, τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, 'Αθήναι 1980, 328-330, W. B. Dinsmoor Jr., *Anchoring two Floating Temples*, *Hesperia* 51, 1982, 410-452, ιδίως 415-418 και 437-438, ιδ. *Sounion*, *Αθήναι* 1974, 42, 52, R. E. Wycherley, *The Stones of Athens*, Princeton N.J. 1978, 84, J. M. Camp, *The Athenian Agora*, London 1986, 185-187. Προ του 1960 επικρατούσε η άποψη ότι ο ναός του 'Αρεως είχε μεταφερθεί από τον 'Αρειο Πάγο ή από τη ρωμαϊκή Αγορά (Dinsmoor, *Ares*, 50-51, ιδ. *AAG*, 181, McAllister, 64).

4. 'Αγιος Ιωάννης (J.-A. Sommer, *Repertoire analytique et descriptif pour la carte d'Athènes et ses environs*, München 1841), ή Αγία Τριάδα (Kaupert), ή Αγ. Γεώργιος ('Α. 'Ορ-

είναι φανερόν ότι προέρχονται από αυτό το θεμέλιο. Ο βυζαντινός ναός χρονολογείται στον 12ο αι.

Για τη μορφή του ιερού και τη διατήρηση άλλων στοιχείων του (βωμός, περίβολος, πρόπυλον, βάθρα διαφόρων μνημείων κτλ.) δεν δύναται να γίνει λόγος, εάν δεν προοδεύσει η ανασκαφή. Πάντως, όπου είναι ήδη δυνατή η παρατήρηση της αρχαίας διαστρωμάτωσης του εδάφους γίνεται αντιληπτόν ότι αυτό ήταν διαμορφωμένο ως ισοπεδωμένο άνδηρο σε ικανή απόσταση γύρω από το ναό⁵. Το μεγάλο πάχος της τεχνητής επιχώσεως αυτού του ανδέρου προϋποθέτει και την ύπαρξη αναλημματικών τοίχων σε δύο τουλάχιστον πλευρές, τη νότια και τη δυτική. Είναι, επομένως πολύ πιθανόν ότι σπουδαία κατάλοιπα του εδαφοτεχνικού αυτού έργου λανθάνουν ακόμη σε απόσταση ολίγων μέτρων γύρω από το ναό.

Το ζήτημα του είδους του υλικού της ανωδομής του ναού φαίνεται εκ πρώτης όψεως, αβέβαιον, επειδή, τουλάχιστον έως τώρα, δεν συναντήθηκαν στρώματα λατύπης μαρμάρου ή άλλου λίθου προερχόμενα από την κατεργασία των λίθων της ανωδομής. Αλλά εάν η επίχωση γύρω από το θεμέλιο είχε πραγματοποιηθεί ήδη προ της ενάρξεως των εργασιών ανωδομής, η προερχό-

λάνδος, Μεσαιωνικά Μνημεία Πεδιάδος 'Αθηνών και κλιτύων 'Υμηττού, Πεντέλης, Πάρνηθος, Αιγάλεω. *Αρ.* 1, *Εύρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων τῆς 'Ελλάδος Γ'*, 1933, 238), σήμερα 'Αγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. *Ευρήματα: ιωνικό κιονόκρανον κλασικής εποχής, σήμερα στο Εθνικό Αρχ. Μουσείον* (H. Möbius, *Attische Architekturstudien*, *AM* 52, 1927, 168-171), θραύσμα ενός ομοίου κιονοκράνου (κατά προφορική πληροφορία καθηγ. St. Miller), επιγραφή ιερού Παλληνίδος Αθηνάς (W. Peek, *Attische Inschriften*, *AM* 67, 1942, 24-29, αρ. 26).

5. Κατά την αρχαϊκή εποχή το έδαφος γύρω από τους ναούς διατηρούσε συνήθως τη φυσική μορφή του και πολύ συχνά το περίγραμμα του τεμένου ήταν ακανόνιστο. Κατά την κλασική εποχή επικράτησε η κανονικότερη ορθογώνια ή τραπεζοειδής μορφή του τεμένου και η τεχνητή οριζοντίωση του εδάφους γύρω από το ναό. Καλό παράδειγμα η σχετική εξέλιξη της μορφής του ιερού της Αφαίας στην Αίγινα, D. Ohly, *Tempel und Heiligtum der Aphaia auf Ägina*, München 1977, 23-34. Ο ναός του Ηφαίστου στην Αθηναϊκή Αγορά, διέθετε ιδιαίτερο άνδηρον, D. B. Thompson, *Hesperia* 6, 1937, 396-425, Pounder, 242, εικ. 1 και 2. Παρόμοιο άνδηρον διέθετε αργότερα και ο ναός του 'Αρεως, McAllister, 3-8. Για τον ευρύτερο σχεδιασμό βλ. R. Scranton, *Group Design in Greek Architecture*, *The Art Bulletin* 31, 1949, 60, R. D. Martienssen, *The Idea of Space in Greek Architecture*, Johannesburg 1956, 3, 17, 102 κ.ε., R. E. Wycherley, *How the Greeks built Cities*, New York 1976, 87-94, B. Bergquist, *The Greek Archaic Temenos*, Lund 1967, 135, G. Lavas, *Altgriechisches Temenos*, Basel 1974, 86-87 και 134-136, 141, S. Sinos, *Kanonische und organische Planung*, XVI Congresso di Storia dell'Architettura, Roma 1977, 123.

μενη από αυτές λατύπη θα έπρεπε να περιέχεται μόνον στα ανώτατα στρώματα του περί το θεμέλιο τεχνητού εδάφους, δηλαδή σε εκείνα που μαζί με το ανώτερο μέρος του ιδίου του θεμελίου έχουν ήδη εξαφανισθεί. Ωστόσο, η προσεκτική παρατήρηση των νεωτέρων επιχώσεων επάνω και γύρω από τα λείψανα του θεμελίου καθιστά αντιληπτή την αραιή παρουσία μικρών λατυπίων λευκού μαρμάρου. Η αραιή, αλλά σε μεγάλη έκταση παρουσία των λατυπίων, δείχνει ότι η καταστροφή του ανωτέρου μέρους του θεμελίου συνδυάστηκε και με απομάκρυνση των ανωτέρων, πλουσίων σε λατύπη, στρωμάτων του ανδέρου — αυτών των τελευταίων από φυσικές δυνάμεις, ή (ή και) από αγρότες—. Ωστόσο, κάποια κατάλοιπα αυτής της λατύπης παρέμειναν στον τόπο και λόγω της αρόσεως αναμείχθηκαν με το εναπομένον έδαφος.

Τα ζητήματα της αρχικής μορφής του ιερού, του τρόπου απομακρύνσεως της ανωδομής του ναού, των διαδοχικών φάσεων της καταστροφής του θεμελίου και πολλά άλλα παραμένουν ακόμη προς λεπτομερέστερη εξέταση.

2. Το είδος των θεμελίων (Πίν. 15, 16-17)

Ο στερεοβάτης του ναού ανήκει στο κοινότερο για μεγάλα κτήρια είδος. Αποτελείται από τοίχους θεμελιώσεως, κοινώς θεμελιοτοιίχους. Οι θεμελιότοιχοι συντίθενται από στρώσεις λίθων σταθερού ύψους (~ 51 εκ.) και εδράζονται τελείως σε επίπεδες κοίτες λαξευμένες στο στερεό βράχο. Λόγω του επικλινούς και του ακανόνιστου του βράχου, οι κοίτες αυτές σχηματίζουν οριζόντιες βαθμίδες κατερχόμενες γενικώς προς Δ.

Οι θεμελιότοιχοι έφεραν την ανωδομή και επομένως ευρίσκονται στις θέσεις όπου κάποτε έστεκαν οι κιονοστοιχίες και οι τοίχοι. Είναι, όμως, για τους γνωστούς στατικούς λόγους, πολύ παχύτεροι από τα αντίστοιχα φερόμενα μέρη. Εξ άλλου, λόγω της αποκλειστικής σχεδόν χρήσεως ενός μόνο τυποποιημένου μεγέθους λιθοπλίνθου, πλάτους ~ 65 εκ. και μήκους ~ $65+65 = 1.30$ εκ. τα πάχη των παράγονται ως αθροίσματα αυτών των διαστάσεων, ή, σε τελευταία ανάλυση, ως πολλαπλάσια των ~ 65 εκ.:

θεμελιότοιχος κρηπίδος $3 \times \sim 65 = \sim 2.60$

θεμελιότοιχοι κιονοστοιχίας ανατολικής και δυτικής προστάσεως
 $3 \times \sim 65 = \sim 1.95$

θεμελιότοιχος ανατολικού τοίχου $3 \times \sim 65 = \sim 1.95$

θεμελιότοιχοι πλευρικών τοίχων στην περιοχή των προστάσεων
 $2 \times \sim 65 = \sim 1.30$

διευρυμένα τμήματα πλευρικών θεμελιοτοιίχων σηκού για την κοινή έδραση τοίχων και εσωτερικών κιόνων $4 \times \sim 65 = \sim 2.60$ (βλ. πίν. 16-17, 18).

Εκτός των ανωτέρω, παρουσιάζεται και η ειδική περίπτωση του μεταξύ κεντρικού χώρου και οπισθονάου μέρους του θεμελίου, το οποίο, λόγω του μεγάλου πλάτους του ($6 \times \sim 65 = \sim 3.90$), χαρακτηρίζεται ως ενιαίο θεμέλιο μάλλον, παρά ως θεμελιότοιχος (πίν. 16-17).

Για λόγους καλής πλοκής, η τοποθέτηση των λίθων ακολουθεί το φορμηδόν και παρά μήκος σύστημα και επομένως το πάχος εκάστου θεμελιοτοιίχου παράγεται κατά δύο τρόπους εναλλασσόμενους κατά στρώσεις ως εξής:

1.30: 65, 65/1.30/ κ.ο.κ.

1.95: 65, 1.30/1.30, 65/ κ.ο.κ.

2.60: 65, 1.30, 65/1.30, 1.30/ κ.ο.κ.

Αν και προορισμένη να είναι αφανής, η κατασκευή του θεμελίου παρουσιάζει μια σπάνια και αξιοπρόσεκτη κανονικότητα. Οι συνδυασμοί του μήκους και του πλάτους των λίθων θα ήταν δυνατόν και από τεχνικής ή στατικής απόψεως αδιάφορον, να έχουν χρησιμοποιηθεί ελεύθερα ή και τελείως τυχαία. Όμως, αυτό που εν τέλει προτιμήθηκε είναι η αυστηρή τήρηση του ορισμένου για κάθε στρώση συνδυασμού φορμηδόν και παρά μήκος λίθων σε όλη την έκταση του έργου. Εξείρεση στον κανόνα αποτελούν, και είναι κατανοητόν, μόνον κάποιοι λίθοι των κατωτάτων στρώσεων, οι οποίοι συμπληρώνουν ειδικές θέσεις μέσα στις βραχότμητες κοίτες.

Η τυποποίηση του τρόπου πλοκής των λίθων είναι τόσο τέλεια και η γενική τήρησή της τόσο αυστηρή, ώστε να είναι πολύ εύκολη, αλλά και ασφαλής, όχι μόνον η πρόγνωση της διατάξεως των λίθων των μερών που δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί, αλλά και η αποκατάστασή της σε εκείνα τα μέρη που έχουν ήδη καταστραφεί.

3. Ο κτηριακός τύπος του ναού (Πίν. 18)

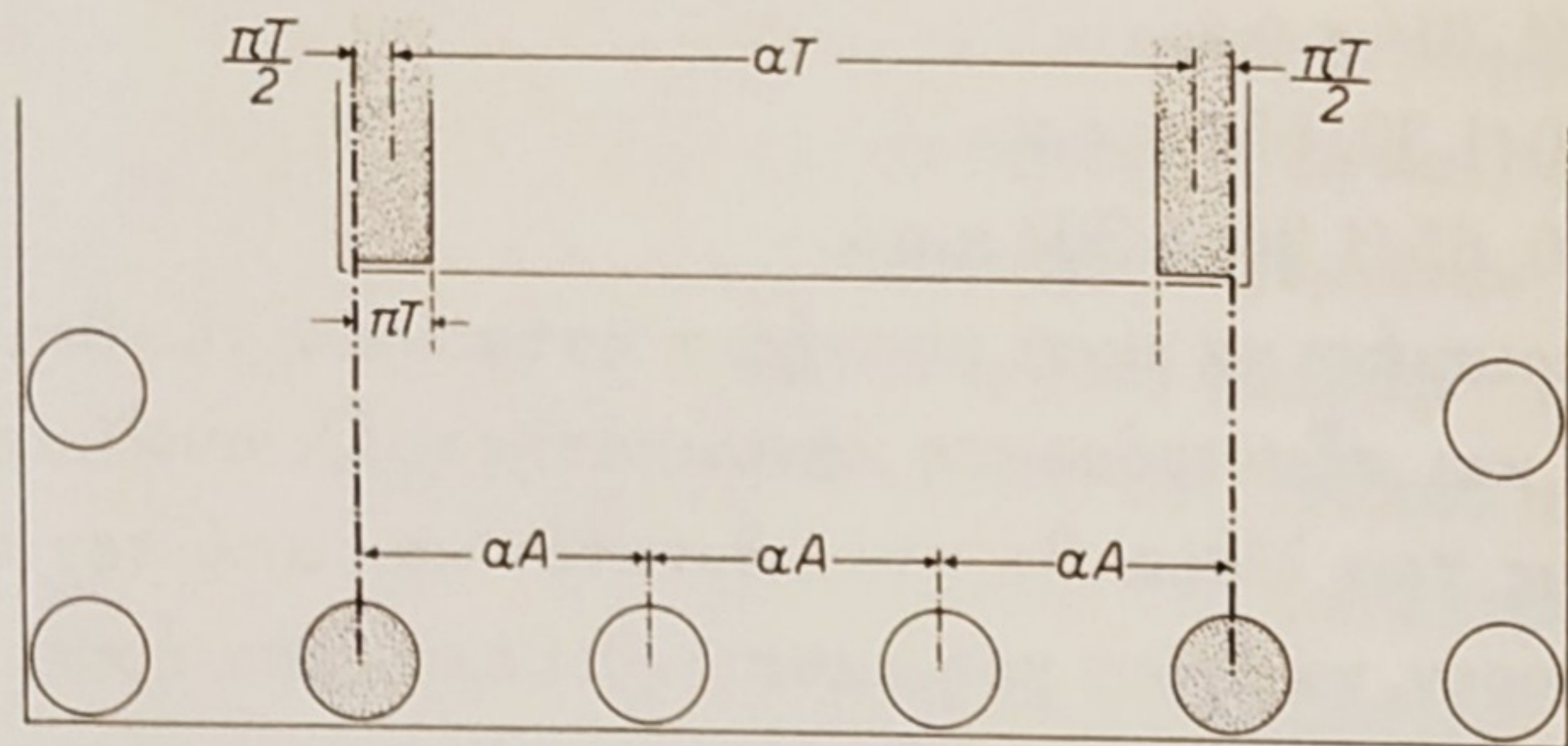
Από τις γενικές διαστάσεις, τις αναλογίες και τη διάρθρωση των διαφόρων μερών του θεμελίου είναι προφανές ότι ο ναός ήταν περίπτερος εξάστυλος. Ο υπολογισμός του κανονικού μεταξονίου της κιονοστοιχίας του είναι δυνατός με διαδοχικές προσεγγίσεις, βάσει κανόνων που διέπουν τη δωρική αρχιτεκτονική, ως εξής:

A. «Κανών του δευτέρου κίονος».

Είναι ο κανών αμοιβαίου ορισμού περιστάσεως και σηκού: οι προεκτάσεις των δύο πλευρών του σηκού διέρχονται από τον άξονα του δευτέρου από κάθε γωνία κίονος της προσόψεως⁶. Ο κανών αυτός ισχύει σε όλους σχεδόν τους

6. H. Riemann, Zum griechischen Peripteraltempel, Düren 1935, 16. Για την εφαρμογή του κανόνος στο ναό του Ηφαίστου, Koch, 54.

δωρικούς ναούς της μητροπολιτικής Ελλάδος και, στις δυτικές αποικίες, σε μερικούς ναούς των μέσων του 5ου αι. π.Χ. Συνέπεια του «κανόνος του δευτέρου κίονος» είναι ότι το πλάτος του σηκού ενός εξαστύλου ναού, μετρημένο στις εξωτερικές επιφάνειες των πλευρικών τοίχων, ισούται προς τα τρία μεσαία μεταξόνια της προσόψεως. Το πλάτος αυτό είναι ίσο προς την αξονική απόσταση των τοίχων, αυξημένη κατά ένα ποσόν ίσο προς το πάχος των: ($3\alpha A = \alpha T + \pi T$).

Ως αξονική απόσταση των τοίχων δύναται προς το παρόν να χρησιμοποιηθεί προσεγγιστικώς η αξονική απόσταση 7.7 μ. των οικείων θεμελίων παρά την ανατολική πρόσταση και ως πάχος των τοίχων το ποσόν $\sim .70^7$.

$$7.7 + \sim .70 = \sim 8.4$$

$$\alpha A = \sim 8.4 : 3 = \sim 2.80$$

Β. Σε κάθε κανονικό εξάστυλο ναό η διαφορά μήκους-πλάτους της κρηπίδος είναι ίση προς το κανονικό μεταξόνιο, πολλαπλασιασμένο επί τον αριθμό των πλευρικών κίωνων, μειωμένο κατά 6. Η διαφορά μήκους-πλάτους του θεμελίου του ναού είναι: $35.2 - 16.4 = 18.8$.

Εάν ο αριθμός των πλευρικών κίωνων υποτεθεί 12 ή 13 ή 14 ($12 - 6 = 6$, $13 - 6 = 7$, $14 - 6 = 8$), το μεταξόνιο θα προκύψει $18.8 : 6 = 3.14$ ή $18.8 : 7 = 2.68,5$ ή $18.8 : 8 = 2.35$ αντιστοιχώς⁸. Από αυτές τις τιμές η μεσαία είναι πολύ πλησιέστερη σε εκείνη της πρώτης προσεγγίσεως (~ 2.80). Επομένως κατά τη δεύτερη και καλύτερη προσέγγιση ο αριθμός των κίωνων στις μακρές πλευρές ήταν 13 και το μεταξόνιο 2.68,5 μ. Ο βάσει του ως άνω υπολογισμού ορισμός των θέσεων των κίωνων δείχνει την ύπαρξη αντιστοιχίας των προστάσεων προς τον εκάστοτε 3ο κίονα της μεγάλης πλευράς. Αλλά αυτό ακριβώς είναι

7. Το πάχος των τοίχων του ναού του Ηφαίστου (Koch, πίν. 43, 46) είναι ~ 76 εκ. Το πάχος των τοίχων του ναού του Άρεως (McAllister, 30, εικ. 3, Θρ. Α1567) ήταν ~ 68 εκ. Τα θραύσματα των λιθοπλίνθων αυτού του ναού δεν σώζουν το πλήρες πάχος των τοίχων του, βλ. H. A. Thompson, Hesperia 28, 1959, 47-54.

8. Παρόμοιους υπολογισμούς βλ. Dinsmoor, Ares, 9.

το σπουδαιότερο τυπολογικό γνώρισμα της κατόψεως του ναού του Ηφαίστου⁹ στην αθηναϊκή Αγορά, του ναού του Ποσειδώνος¹⁰ στο Σούνιον και του ναού της Νεμέσεως στον Ραμνούντα¹¹. Στο γνώρισμα αυτό¹² και σε μερικά άλλα οφείλεται η απόδοση αυτών των ναών, αλλά και του ναού του Άρεως¹³ σε έναν και μόνον αρχιτέκτονα, ο οποίος είναι γνωστός στη νεώτερη βιβλιογραφία ως «Αρχιτέκτων του Θησείου»¹⁴. Η ισχυρή αύξηση του πλάτους του

9. J. Stuart - N. Revett, The Antiquities of Athens III, 1789, Κεφ. 1. Riemann, ό.π., 152, Dinsmoor, Hephaisteion, Plommer, Koch.

10. Dilettanti Society, The Unedited Antiquities of Ionia, II, London 1797, 20, πίν. 9-16, The Unedited Antiquities of Attica, London 1817, 53-56, W. Dörpfeld, Der Tempel von Sounion, AM 9, 1884, 324-337, Ά. Όρλάνδος, Τò άέτωμα του έν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος, ΑΔ 1, 1915, 1-27, Τοϋ έν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος τοίχοι και όροφή, ΑΕ 1917, 213-226, Η γραπτή άρχιτεκτονική διακόσμησης του έν Σουνίω ναού του Ποσειδώνος, ΑΕ, 1953-54, Γ 1-18, R. Herbig, Untersuchungen am dorischen Peripteraltempel auf Kap Sounion, AM 66, 1941, 87-133, Plommer, έπίσης, The Temple of Poseidon on Cape Sunium, BSA 55, 1960, 218-233, έπίσης, BSA 71, 1976, 113-116, Riemann, ό.π., 157.

11. Riemann, ό.π., 159-160, Plommer, 94-109, W. B. Dinsmoor, Rhamnuntine Fantasies, Hesperia 30, 1961, 179-204, A.T. Hodge - R.A. Tomlinson, Some notes on the Temple of Nemesis at Rhamnous, AJA 73, 1969, 185-192, Β. Πετράκος, Νέες έρευνες στον Ραμνούντα, ΑΕ 1979, 1-81, M.M. Miles, The Temple of Nemesis at Rhamnous, Princeton University, 1980, J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika, Tübingen 1988, 389, 390 (βιβλιογραφία), K.M. Ηλιάκης, Η στέγη του ναού της Νέμεσης στο Ραμνούντα, Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων, τόμ. Β', Αθήναι 1987, 12-30, (έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού).

12. Το γνώρισμα αυτό δεν απαντά μόνον στους προαναφερθέντες ναούς της Αττικής, αλλά και σε πολλούς άλλους, βλ. Riemann, ό.π., 21. Στο ναό του Επικουρίου Απόλλωνος (βλ. Δ. Σβολόπουλος, Ναός Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών, Αθήναι 1995, Σχ. 16), στο ναό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα και στο ναό Ε του Ακράγαντος το σύστημα απαντά σε αμφότερες τις προστάσεις χωρίς όμως να συνδυάζεται με συνέχεια θριγκού σηκού και περιστάσεως.

13. Dinsmoor, Ares, McAllister, H. A. Thomson - R. E. Wycherley, Agora XIV, 165, W. B. Dinsmoor Jr., AJA 78, 1974, 211-238, H. A. Thompson, The Athenian Agora Guide, Άθήναι 1976, 106-109, J. M. Camp, ό.π., 184-187.

14. Dinsmoor, Ares 47, «...assign all four (temples) to a single nameless architect, the so-called "Theseum Architect", as Beazley might name him...», ιδ. Hephaisteion, 154, έπίσης AAG 180-182, ιδ. The Basis of Greek Temple Design, Atti del Settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica, Vol. 1, Roma 1961, 365, G. Gruben, Die Tempel der Griechen, München 1980, 210, 214, R. Carpenter, The Architects of the Parthenon, Harmondsworth, 1970, 170-174 (όπου υποστηρίζεται ότι αυτός ήταν ο Καλλικράτης), F. E. Winter, Doric

ανατολικού πτερού έως σημείου αντιστοιχίας των παραστάδων προς τον 3ο πλευρικό κίονα, επιτρέπει την προέκταση του επιστυλίου της προστάσεως και τη διασταύρωσή του με εκείνο της περιστάσεως στη μόνη θέση όπου κάτι τέτοιο θα ήταν αισθητικώς, αλλά και τεχνικώς δόκιμον, δηλαδή επί του κίονος¹⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο η γενικότερη επιθυμία δημιουργίας ενός ευρύτερου και αρχιτεκτονικώς τονισμένου πρόσθιου πτερού¹⁶ συνδυάζεται με την ειδικότερη επιθυμία δημιουργίας νέων δυνατοτήτων για την αρχιτεκτονική και γλυπτική αξιοποίηση του θριγκού της προστάσεως¹⁷. Στην αρχιτεκτονική αξιοποίηση αυτής της νέας μορφής θριγκού συμπεριλαμβάνεται και η πλήρης αισθητική και στατική αυτονόμηση της φατνωματικής οροφής του εν λόγω πτερού¹⁸. Οι αναφερθέντες ναοί παρουσιάζουν πράγματι σπουδαία συγγένεια, παρουσιάζουν ωστόσο και απaráβλεπτες διαφορές ως εξής:

Design II, AJA 82, 1978, 151-161, ιδίως 159 κ.ε., R. Tobin, The Doric Groundplan, AJA 85, 1981, 409, Th. Kalpaxis, Hemiteles, Mainz 1986, 135-137. Αντίθετη γνώμη έχει η M.M. Miles, The «Theseum Architect», AJA 85, 1981, 207 «...The Hephaisteion, the temple of Poseidon and the Temple of Nemesis were built by three different architects...». Ο Koch (σ. 148) δέχεται τη θεωρία Dinsmoor ως πιθανή, αλλά όχι και για το ναό του 'Αρεως: σ. 148, σημ. 4: «...Den Arestempel... einzubeziehen, hat nicht viel Zweck; von ihm ist gar zu wenig erhalten...»

15. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων, Τεῦχ. 2, 'Αθήναι 1959-1960, 240, εἰκ. 196.

16. G. Rodenwaldt, Griechische Tempel, Berlin 1941, 43 «...Dadurch wird der ganze Osten von der Ringhalle abgelöst, und aus einem Teil des Umganges entsteht eine äußere Vorhalle, die Dank ihrer Tiefe ein zum Verweilen einladender wirklicher Raum ist...», ἐπίσης σ. 46-47, R. Scranton, Interior Design of Greek Temples, AJA 50, 1946, 39-57, V. Scully, The Earth the temple and the Gods, ³1979, 189-190, G. Gruben, ὁ.π., 208-209 «...derartiges gab es bisher nur in Ionien und Großgriechenland...» ἐπίσης 214-215, Knell, ὁ.π., 60-62.

17. E. B. Harrison, The Relief Sculpture of the Temple of Ares at Athens, AJA 63, 1959, 188-189, Hesperia 29, 1960, 374, A. Delivorrias, Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jahrhunderts v. Chr., Tübingen 1974, 16-60, 94-161, E. B. Harrison, Alcámenes' Sculptures for the Hephaisteion, I-III, AJA 81, 1977, 137-178, 265-287, 411-426, J. Dörig, La frise Est de l'Héphaisteion 1985, G. Gruben, ὁ.π., F. Brommer, Der Parthenonfries, Mainz 1977, 167.

18. Για την οροφή βλ. Koch, εἰκ. 72, 75, 77.

Μνημείο ¹⁹	διαστάσεις στυλοβάτου	μετα- ξόνιον	διάμετρος κίονος	ὑψος κίονος	ὑψος θριγκού
1 ναός Ηφαίστου (449-444 π.Χ.) 6 × 13 κίονες	13.78,8 31.76,9	2.58,3	1.01,8	5.71,3	2.02
2 ναός Ποσειδώνος (444-440 π.Χ.) 6 × 13 κίονες	13.47,0 31.12,4	2.52,2	1.04	6.02,4	2.01
3 ναός 'Αρεως (440-436 π.Χ.) 6 × 13 κίονες	14.34,4 33.17,4	2.69	1.10		2.02
4 ναός Νεμέσεως (436-432 π.Χ.) 6 × 12 κίονες	9.99,6 21.42,0	1.90,4	0.71,4		1.39,4

'Άλλες αξιοσημείωτες διαφορές είναι:

Ο ναός του Ηφαίστου έχει γλυπτή ζωφόρο μόνον επάνω από τις προστάσεις²⁰, ενώ ο ναός του Ποσειδώνος είχε γλυπτή ζωφόρο σε όλες τις πλευρές του προνάου²¹.

Στο ναό του Ηφαίστου και στο ναό της Νεμέσεως το δυτικό πτερόν είναι στενότερο του ανατολικού, ενώ, περιέργως, στο ναό του Ποσειδώνος είναι πλατύτερο. Στο ναό του Ποσειδώνος ο χώρος του οπισθοδόμου είναι ίσος προς το χώρο του προνάου, στο ναό του Ηφαίστου ο οπισθόδομος έχει μικρότερο βάθος, ενώ, περιέργως, στο ναό της Νεμέσεως έχει μεγαλύτερο βάθος από το χώρο του προνάου²². Λόγω αυτών των διαφορών, η αναπαράσταση των αντι-

19. Χρονολογήσεις και διαστάσεις, κατά Dinsmoor, Ares, 47, AAG, 338-339. Για τη χρονολογική σειρά βλ. ἐπίσης, Carpenter, ὁ.π. 48, με κριτήριο τις αναλογίες των κίωνων, Kalpaxis, ὁ.π., με κριτήρια την έκταση των ημιτελών μερών, Winter, ὁ.π. 160, σημ. 37, με κριτήριο τη σχέση διαφόρων διαστάσεων. Ειδικότερα για τις διαστάσεις του ναού του 'Αρεως βλ. μεθεπόμενο κεφάλαιο.

20. J. Stuart, N. Revett, The Antiquities of Athens III, 1789, κεφ. 1, πίν. 4, 5, 7, 8, 15-23. Koch, 126-144.

21. E. Fabricius, Die Skulpturen vom Tempel in Sounion, AM 9, 1884, 338 κ.ε., J. Dörig, AM 73, 1958, 88, A. Delivorrias, Poseidon-Tempel auf Kap Sounion, AM 84, 1969, 127-142, ιδ., Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jahrhunderts v. Chr., Tübingen 1974, 61-93.

22. Plommer.

στοίχων χώρων του ναού του 'Αρεως²³ κατ' αναλογία προς το ναό του Ηφαίστου, ή και προς οιονδήποτε εκ των άλλων ναών, δεν θα έπρεπε να είχε προταθεί παρά μόνον με πολλές επιφυλάξεις. Αλλά αυτό το ζήτημα καταντά ασήμαντο εν συγκρίσει προς ένα άλλο: ποτέ έως τώρα δεν υπήρξε στοιχείο που να αποδεικνύει ότι στο ναό του 'Αρεως η ανατολική πρόσταση αντιστοιχούσε πράγματι προς τον τρίτο κίονα της περιστάσεως (!). Χωρίς αυτό όμως, δεν θα ήταν δυνατή ούτε καν η απλή τυπολογική συγκατάταξη του ναού του 'Αρεως με τους τρεις άλλους ναούς.

Το πρόβλημα της αναπαραστάσεως του σηκού του ναού του 'Αρεως στην Αγορά εκπληγάζει από το είδος του θεμελίου του²⁴: τούτο ήταν συνεχές και συμπαγές χωρίς διακεκριμένους θεμελιοτόιχους (οι οποίοι, αν υπήρχαν, θα εφανέρωναν την ακριβή διάταξη των χώρων του σηκού)²⁵.

Αλλά το πρόβλημα της μελέτης του θεμελίου στην Αγορά είναι ακόμη μεγαλύτερο: το κτίσμα αυτό είναι, ως γνωστόν, πολύ μεταγενέστερο του ναού. Έγινε μόνον επικειμένης της μεταφοράς του κτηρίου από την παλαιά στη νέα του θέση. Κατασκευάσθηκε με πωρολίθους διαφόρων προελεύσεων και παλαιότερων χρήσεων²⁶ κατά τρόπον συνοπτικό, χωρίς προσοχή στις λεπτομέρειες και χωρίς αυστηρή τήρηση ενός συστήματος δομής. Το περίγραμμά του γίνεται ακόμη ασαφέστερο λόγω της απουσίας σχεδόν όλων των λίθων από το μέσον έως το δυτικό πέρας του. Εκεί διατηρούνται μόνον οι λαξευτές στο βράχο κοίτες του, παρουσιάζουν, όμως, και αυτές τις χαρακτηριστικές για αφανή θεμέλια μετρικές αποκλίσεις από τα σταθερά μέτρα της μαρμάρινης ανωδομής. Φυσικά, τέτοιες αποκλίσεις κατ' ουδένα τρόπο μειώνουν τη δομική αξία του πράγματος, απλώς δυσκολεύουν κάθε προσπάθεια θεωρητικού υπολογισμού των μη σωζόμενων μερών²⁷. Οι αντικειμενικές αυτές δυσκολίες αναγνωρίζονται στην έντονη ασυμφωνία των διαστάσεων που αναφέ-

23. Dinsmoor, McAllister, Travlos.

24. Περιγραφή του θεμελίου H. Thompson, *Hesperia* 9, 1940, 5-8.

25. Η αναπαράστασή του βάσει της κατόψεως του ναού του Ηφαίστου ήταν έως τώρα υποθετική (Dinsmoor, *Ages*, 43), πρβλ. σημ. 3, σημ. 14 και σημ. 34.

26. Μεταξύ άλλων και λίθοι από τους πεσσούς μεγάλου κτηρίου, βλ. Κεφ. 6.

27. W. B. Dinsmoor, 9, «...Accurate measurements of the foundation are unobtainable because of the irregularity of the protruding and receding blocks, and also because the west foundation is entirely missing, so that the evidence is limited to the rough bed cutting in hardpan. Thus the dimensions necessarily vary in accordance with the differing locations selected for measurement...»

ρονται στις ανασκαφικές εκθέσεις και στη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ναού²⁸.

Αλλά αυτό το θεμέλιο δεν είναι παρά μόνον το υποκατάστατο του αρχικού θεμελίου. Εκείνο, ως έργο της κλασικής εποχής θα έπρεπε να είχε πολύ επιμελέστερη κατασκευή και η συμφωνία του προς τις διαστάσεις του μαρμάρινου ναού θα έπρεπε να είναι πολύ καλύτερη, ...ωστόσο, δεν θα περίμενε ποτέ κανείς ότι η συμφωνία αυτή θα ήταν τόσο καλή όσο τυχαίνει να είναι με το θεμέλιο που ακόμη ανασκάπτεται στην Παλλήνη!

Τα μετρικά στοιχεία της ανωδομής του ναού στην Αγορά υπολογίσθηκαν από τον W.B. Dinsmoor, κυρίως βάσει μιας γωνιαίας τριγλύφου²⁹ και τριών ακεραίων λίθων της κρηπίδος, της οποίας τα στοιχεία ήσαν, προς μεγάλη τύχη των υπολογισμών του Dinsmoor και της McAllister, τυποποιημένα³⁰: μήκος = 1.34,4 = $\alpha A/2$, $\alpha A = 2.69$. Το θεμέλιο χρησίμευσε στο δεινό μελετητή μόνον για την αναγκαία εναρκτήρια προσέγγιση της τάξεως μεγέθους του ναού και για τη διαπίστωση του αριθμού των κίωνων των μακρών πλευρών. Βάσει του θεμελίου μόνου, η τιμή του μεταξονίου θα ήταν 2.76-2.80, δηλαδή κατά 7-11 εκ. μεγαλύτερη της ορθής. Αντιθέτως, το θεμέλιο στην Παλλήνη παρέχει αμέσως και με εκπληκτική προσέγγιση την ορθή τιμή των μεταξονίων του ναού στην Αγορά (2.68,5-2.69)! Για τον τελευταίο είναι βέβαιον ότι δεν έστεκε πάντοτε στην Αγορά, όμως η κρατούσα άποψη ότι προηγουμένως πρέπει να ήταν στις Αχαρνές, παρά την καλή τεκμηρίωσή της, δεν παύει να είναι μια θεωρία³¹. Η μη εύρεση καταλλήλου θεμελίου στις Αχαρνές δεν είναι,

28. Dinsmoor, *Ages*, 9, «...The width has been variously obtained as 16.76, 16.87, 16.95 m., the length as 36.25, 36.28, 36.36...», McAllister, 56 «...17.00-17.40 by 36.40 m, would project 1.47,4-1.67,4, beyond the line of the frieze on the flanks and 1.77 at the ends, a maximum difference of 0.30 m...».

29. Dinsmoor, *Ages*, 1, εικ. 1.

30. Dinsmoor, *Ages*, 13. Η τυποποίηση του μήκους των λίθων των κρηπίδων ήταν σύνηθες φαινόμενο. Ιδού μερικά παραδείγματα: αρχαιότερος ναός του Διονύσου (ΑΔ 35, 1980, μέρος Β'1-Χρονικά, 14, σχεδ. 3), ναός Αφαίας (H.-G. Bankel, *Der spätarchaische Tempel der Aphaia*, Berlin 1993, 5, πίν. 54), Ποικίλη Στοά, Ναός Επικουρίου Απόλλωνος, (Σβολόπουλος, σχεδ. 8), στοά Ηχούς στην Ολυμπία (W. Königs, *Echohalle*, OF 14, Berlin 1984, 98-111). Στο ναό του Ηφαίστου (Koch, πίν. 41) τα μήκη των λίθων ευθυντηρίας και 1ης βαθμίδος κυμαίνονται μεταξύ 1.26 και 1.31 μ. Στον Παρθενώνα οι λίθοι της κρηπίδας δεν είναι τυποποιημένοι.

31. Συχνά δηλώνεται, άλλωστε, κάποια αβεβαιότητα για την προταθείσα προέλευση: Th. Kalpaxis, *Hemiteles*, Mainz 1986, 154, «...Acharnai (?)...». J. M. Camp., *The Athenian Agora*, εικ. 155, «...elsewhere in Attika...», Scully, ό.π., 190, «...some other site now unknown...».

βέβαια, ο σπουδαιότερος λόγος για την εγκατάλειψη αυτής της θεωρίας. Πριν από το 1994, άλλωστε, ούτε και στην Παλλήνη είχε βρεθεί τέτοιο θεμέλιο. Αυτό που κυρίως κλωνίζει τη θεωρία, είναι η τελειότητα της συμφωνίας του θεμελίου στην Παλλήνη προς το ναό της Αγοράς. Αυτό είναι πραγματικό στοιχείο που δεν παρακάμπτεται. Και, ας μη καταφύγει κανείς στην υπόθεση ότι τάχα υπήρξαν δύο πανομοιότυπα του αυτού αρχιτεκτονικού σχεδίου. Οι μεγάλες μετρικές διαφορές κτηρίων που θεωρούνται αδελφά, όπως τα έργα του «Αρχιτέκτονος του Θησείου», η ο ναός της Αθηνάς Νίκης και ο παρά τον Γλισσό³² ναός, δείχνουν πόσο απίθανη θα ήταν μια τέτοια υπόθεση.

Απομένει, λοιπόν, να εξετασθούν και πάλιν οι σχετικές προς το ναό του 'Αρεως θεωρίες: πόσον είναι ασφαλής η γενικώς αποδεκτή ταύτιση του ναού στην Αγορά. Αλλά και εάν είναι ασφαλής, τί θα ήταν δυνατόν να υποτεθεί για το άγαλμα της Αθηνάς, που είδε ο Πausanias μαζί με άγαλμα του 'Αρεως αλλά και αγάλματα της Αφροδίτης μέσα στο ναό του 'Αρεως; Η λατρεία της θεάς ήταν κοινή τόσο στις Αχαρνές ('Αθηνᾶ 'Αρεία), όσο και στην Παλλήνη ('Αθηνᾶ Παλληνίς). Τελικώς, γεννάται και το εξής ερώτημα: θα ήταν δυνατόν η μεταφορά ενός ναϊκού κτηρίου από την Παλλήνη στην Αθήνα και η τοποθέτηση σ' αυτό αγαλμάτων διαφόρων θεών, μεταξύ των οποίων και του 'Αρεως, να έχει κάποια σχέση προς το ότι Παλλήνη και Αχαρνές ανήκαν στο ίδιο κοινόν³³ ή, μήπως το όνομα ναός του 'Αρεως αποτελεί απλώς μετονομασία συνδεόμενη με τις αποδιδόμενες στον αυτοκράτορα Αύγουστο θεϊκές τιμές;

Η συσχέτιση του θεμελίου στην Παλλήνη με το ναό που μεταφέρθηκε στην Αγορά επιτρέπει εκτός των άλλων και μια πολύ καλύτερη γνώση των χαρακτηριστικών της κατόψεως του σηκού (πίν. 18). Όπως τονίστηκε ήδη, η παλαιότερη συγκατάταξη του ναού του 'Αρεως με τους άλλους τρεις ναούς, αν και ευρέως δεκτή ήταν έως τώρα ουσιαστικώς αναπόδεικτη. Τώρα, όμως, αποκτά έρεισμα, επειδή αποδεικνύεται ότι η ανατολική πρόστασή του αντιστοιχούσε στον τρίτο κίονα της περιστάσεως. Άλλα στοιχεία που γίνονται επίσης για πρώτη φορά γνωστά είναι τα μέτρα του δυτικού πτερού και εκείνα των χώρων του σηκού: το δυτικό πτερόν έχει ακριβώς τα μέτρα του ανατολι-

32. Η συγγένεια αυτού του ναού προς το Ναό της Αθηνάς Νίκης δεν είναι αυτονόητη, βλ. M. M. Miles, *Hesperia* 49, 1980, 318, επίσης M. Korres, στο E.-L. Schwandner (εκδ.), *Säule und Gebälk*, Berlin 1996, 95-97.

33. W. Peek, *Attische Inschriften*, AM 67, 1942, 24-29, άρ. 26.

κού και επομένως, ο θριγκός της δυτικής προστάσεως θα ήταν δυνατόν να έχει την αυτή μορφή με εκείνον της ανατολικής, να συνέχεται δηλαδή και αυτός προς τον θριγκό της περιστάσεως (επάνω από τον τρίτο, από Δ, κίονα). Το βάθος του προνάου³⁴ ήταν ίσον ή σχεδόν ίσον προς το βάθος του ανατολικού (και του δυτικού) πτερού, ενώ το βάθος του οπισθονάου ήταν κατά ~80 εκ. μικρότερο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δομική συνένωση του θεμελίου των εσωτερικών κίωνων προς το υπόλοιπο θεμέλιο, πράγμα που αποδεικνύει ότι οι εσωτερικοί κίονες ήσαν εξ αρχής στο σχέδιο. Το στοιχείο αυτό είναι χρήσιμο για την καλύτερη εκτίμηση του πολυσυζητημένου ζητήματος των εσωτερικών κίωνων του ναού του Ηφαίστου³⁵. Τέλος, άξιον προσοχής είναι το μεταξύ κεντρικού χώρου και οπισθονάου θεμέλιο. Λόγω του εξαιρετικού πλάτους του (όσον 6 σειρές παρά μήκος λίθων), αρκούσε όχι μόνον για την έδραση τοίχου και εσωτερικής κιονοστοιχίας, αλλά και για την έδραση ενός βάθρου, το οποίο θα ήταν δυνατόν να έχει πλάτος κάπως μεγαλύτερο του ενός μέτρου και οποιοδήποτε μήκος, καθόσον το αντίστοιχο μέρος του θεμελίου εκτείνεται σε όλο το πλάτος του εσωτερικού χώρου. Οι λεπτομέρειες του τελευταίου αυτού ζητήματος είναι αβέβαιες, εξ αιτίας της ενιαίας κατασκευής, αλλά και της φθοράς του εν λόγω τμήματος του θεμελίου. Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να λεχθούν επ' αυτού περισσότερα επειδή το μέρος αυτό δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς.

4. Η στάθμη της κρηπίδος (Πίν. 16-17, 19)

Τελευταίο απέμεινε το ζήτημα του υπολογισμού της αρχικής στάθμης του ανδῆρου και της κρηπίδος του ναού. Αυτομάτως τίθεται ένα ερώτημα: σε πόσο ύψος έφθανε αρχικώς το θεμέλιο; Έως τη στάθμη της ανώτερης σωζο-

34. Ο υπολογισμός αυτού του βάθους είχε βασισθεί παλαιότερα (McAllister, 38, εικ. 21 και 24, βλ. επίσης, J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, εικ. 141) στη μεγάλη μαρμάρινη δοκό (Ag. A. 2387), την ενσωματωμένη στο υστερορωμαϊκό τείχος. Τώρα, όμως, διαπιστώνεται ότι η εν λόγω δοκός δύναται να προέρχεται μόνον από το εσωτερικό του ναού.

35. W. B. Dinsmoor, *Hephaisteion*, 135, εικ. 34, ιδ. AAG, εικ. 67, ιδ. *Hesperia* 14, 1945, 364-366, ιδ. *Hesperia* 37, 1968, 159-177, O. Broneer, *AJA* 50, 1946, 301, B. H. Hill, *Hesperia*, Suppl. 8, 1949, 190-208, G. Ph. Stevens, *Hesperia* 19, 1950, 145, εικ. 1, Koch, 59-60, Gruben, 211. Κατά τον Dinsmoor (ό.π.) στη δυτική πλευρά έπρεπε να στέκουν τρεις κίονες, κατά τον Stevens (ό.π.) τέσσερεις. Μερικοί μελετητές αμφισβητούν την ύπαρξη των εσωτερικών κίωνων.

μενης στρώσεως ή υψηλότερα; Εάν συνέβαινε το τελευταίο, πώς θα ήταν σήμερα δυνατός ο υπολογισμός των στρώσεων που έχουν για πάντα χαθεί;

Ευτυχώς, τα ερωτήματα αυτά δεν είναι αναπάντητα: από τις θέσεις των κιόνων και τα τυποποιημένα μήκη των λίθων της κρηπίδος εύκολα υπολογίζεται ότι οι αρμοί της μαρμάρινης ευθυντηρίας αντιστοιχούσαν ακριβώς στους άξονες των κιόνων και στα μέσα των μετακτιονίων³⁶. Στις ίδιες, όμως, θέσεις τυχαίνει να ευρίσκονται και οι αρμοί της ανώτερης σωζόμενης εξωτερικής σειράς λίθων στη δυτική πλευρά του θεμελίου. Επομένως, ο κανών της μη συμπτώσεως των αρμών επιβάλλει την αποκατάσταση μιας ακόμη στρώσεως λίθων επάνω από την ανώτερη σωζόμενη. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η θέση του μόνου διατηρούμενου από τους αντίστοιχους λίθους της ανατολικής πλευράς του θεμελίου. Η προς τα άνω συνέχεια του θεμελίου απαιτεί άλλες δύο κανονικές στρώσεις έως την κάτω έδρα του στυλοβάτου: το ύψος της ευθυντηρίας και των αναβαθμών της κρηπίδος ισοδυναμεί προς δύο κανονικές στρώσεις του θεμελίου ($30,2+35,7+35,7 = 50,8+50,8$). Τέλος, μια ακόμη στρώση, λεπτότερη στο πτερόν, παχύτερη στο σηκό, απαιτείται ως υπόστρωμα των δαπέδων. Η ακριβής σχέση της ευθυντηρίας προς το επίπεδο του ανδρήρου του ναού, μαρτυρείται από το άπεργο που απομένει στο κάτω μέρος του μετώπου της (πίν. 16-17, 19)³⁷. Επομένως, το άνδηρον υπερέβαινε το υψηλότερο σημείο της οδού Ανδρούτσου κατά μισό μέτρο. Το ύψος της κρηπίδος από το επίπεδο του ανδρήρου ήταν 1.25. Ακόμη υψηλότερο ήταν το δάπεδο στο εσωτερικό του σηκού³⁸.

5. Οι διαστάσεις της κατόψεως

Ο Dinsmoor υπολόγισε κατ' αρχάς ένα μεταξόνιον 2.77,2 βάσει του πλάτους της γωνιαίας τριγλύφου, του πλάτους (55,4) των προμόχθων του γωνιαίου γείσου, και του πλάτους (13,9) της μεταξύ αυτών οδού. Εν συνεχεία υπολόγισε ένα μεταξόνιον 2.69 βάσει του τυποποιημένου μήκους τριών λίθων της ευθυντηρίας και της κρηπίδος (1.34,5 κατά μ.ο.). Η ασυμφωνία των δύο αποτελεσμάτων τον οδήγησε στις εξής υποθέσεις:

I) Ότι τα μεταξόνια των προσόψεων ήσαν ευρύτερα των μεταξονίων των

36. Παρόμοια αντιστοιχία απαντά στην Ποκίλη Στοά, στο ναό του Διός στη Νεμέα, στο ναό της Αφαίας, στο ναό του Επικουρίου Απόλλωνος, κ.α., βλ. επίσης και σημ. 30.

37. Dinsmoor, Ares, 12, 25, εικ. 7, 10, McAllister, 9, εικ. 3, A215.

38. McAllister, 28 (ίχνος δαπέδου ~68 χιλ. υπό την επιφάνεια του τοιχοβάτου).

πλευρών. Όμως, όπως ο ίδιος παρατηρεί, η διαφορά θα προκαλούσε απaráβλεπτη ασυμφωνία προς τα μέτρα του θεμελίου και το σπουδαιότερο ότι θα ήταν άνευ προηγουμένου για την αθηναϊκή αρχιτεκτονική³⁹.

II) Ότι τα μεταξόνια είχαν μήκος 2.77,2 σε όλες τις πλευρές και ότι οι σωζόμενοι λίθοι της κρηπίδος προέρχονται όλοι, συμπτωματικώς, από θέσεις υποκείμενες των συνεσταλμένων γωνιαίων μεταξονίων. Όμως, όπως ο ίδιος παρατηρεί, η υπόθεση αυτή προϋποθέτει μια απίθανη σύμπτωση ή άλλως τη συστολή όχι μόνον των γωνιαίων αλλά και των αμέσως επομένων μεταξονίων, κατά το εφαρμοζόμενο σε ναούς των δυτικών αποικιών σύστημα. Και τούτο όμως θα ήταν άνευ προηγουμένου για την αθηναϊκή αρχιτεκτονική⁴⁰.

III) Ότι σε όλες τις πλευρές τα μεταξόνια είχαν μήκος 2.69, τηρούμενο και από το μετρικό σύστημα των σωζομένων λίθων της κρηπίδος και ότι το θεωρητικό μεταξόνιο μήκους 2.77,2 είναι απλώς ένα υπολογιστικό κατασκευάσμα επειδή βασίζεται μόνον στα μέτρα του γωνιαίου γείσου, τα οποία όμως πρέπει να είναι ηυξημένα, συνεπεία ενός μετριάσμου της συστολής των γωνιαίων μεταξονίων⁴¹. Η διερεύνηση των τριών υποθέσεων οδήγησε τον Dinsmoor στην αποδοχή της τρίτης⁴² και στον βάσει αυτής υπολογισμό των βασικών εξωτερικών διαστάσεων της κατόψεως: ευθυντηρία, $16.20,2 \times 35.03,2$, πρώτη βαθμής, $15.88,8 \times 34.71,8$, στυλοβάτης, $14.32,0 \times 33.15,0$ ⁴³. Η αποδοχή της τρίτης υποθέσεως τεκμηριώθηκε πολύ καλύτερα από την McAllister, μετά από μακρά μελέτη, η οποία μεταξύ άλλων πολλαπλασίασε και τον αριθμό των γνωστών θραυσμάτων. Νέες ταυτίσεις λίθων της κρηπίδος επιβεβαίωσαν το κανονικό μέτρο ~1.34.5 και μέσω αυτού το κανονικό μεταξόνιον ~2.69. Το αυτό συνέβη και με τους νέους υπολογισμούς του πλάτους των κανονικών τριγλύφων. Βάσει ορισμένων νέων λεπτομερειών η McAllister υπολόγισε τις βασικές εξωτερικές διαστάσεις της κατόψεως ως εξής: ευθυντηρία, $16.12,5 \times 34.94,1$ ⁴⁴, πρώτη βαθμής, $15.81,1 \times 34.62,7$, στυλοβάτης, $14.23,1 \times 33.04,7$. Είναι προφανές, ότι οι διαστάσεις αυτές δεν διαφέρουν πολύ από εκείνες που υπολόγισε ο Dinsmoor⁴⁵. Στο σημείο αυτό ας τονισθεί ότι υπολογισμοί βασι-

39. Dinsmoor, Ares, 13-14, εικ. 8.I.

40. Dinsmoor, Ares, 14-18, εικ. 8.II.

41. Dinsmoor, Ares, 18-20, εικ. 8.III.

42. Dinsmoor, Ares, 23.

43. Dinsmoor, Ares, 24, εικ. 5.

44. McAllister, 60.

45. Ο Τραυλός (Pictorial Dictionary, εικ. 141) προτιμά τις διαστάσεις που υπελόγισε ο

σμένοι σε ελάχιστους μόνον λίθους δεν επιτρέπουν απόλυτη βεβαιότητα. Η διατύπωση των αποτελεσμάτων αυτών των υπολογισμών με φαινομενικά ακριβείς τιμές (μέχρι χιλιοστομέτρου) είναι παραπλανητική, επειδή πολύ περισσότερο στηρίζεται σε μετρολογικά συμπεράσματα παρά στις πραγματικές δυνατότητες προσδιορισμού των ακριβών διαστάσεων των λίθων και γενικεύσεως των σχετικών συμπερασμάτων με την αυτή ακρίβεια για τα μη σωζόμενα μέρη. Φυσικά, το μετρολογικό κριτήριο δεν παύει να είναι χρήσιμο, δεν είναι, όμως, πάντοτε βέβαιον. Μια εύλογη αβεβαιότητα ± 2 χιλιοστομέτρων ως προς την ακριβή τιμή του μεταξονίου, συνδυαζόμενη με μια επίσης εύλογη αβεβαιότητα $\pm 0,5$ εκ. ως προς την ακριβή κλίση των κιόνων ή ως προς την προεξοχή του στυλοβάτου και με μια άλλη ± 1 εκ. ως προς το πάχος του επιστυλίου, παράγει μια ολική αβεβαιότητα ± 5 εκ. ως προς το ολικό πλάτος και $\pm 6,4$ εκ. ως προς το ολικό μήκος του ναού. Συνεπώς, οι μεταξύ των υπολογισμών του Dinsmoor και της McAllister διαφορές κείνται εντός των ορίων της δυνατής προσεγγίσεως και επομένως δεν συνιστούν αληθινή αντίφαση.

6. Λίθοι μεγάλης σκευοθήκης στα θεμέλια του ναού του 'Αρεως (Πίν. 20)

Το θεμέλιο του ναού στην αθηναϊκή Αγορά, συμπαγές, χωρίς εσωτερικά κενά, ήταν κτισμένο με ορθογωνίους πώρους λίθους, σε δεύτερη χρήση. Είχε έκταση ~ 630 τετραγωνικών μέτρων και όγκο σχεδόν 2000 κυβικών μέτρων. Εκτός από μια αδρή κοιτόστρωση, πάχους ~ 30 εκ. αποτελούμενη από λιθάρια⁴⁶, περιείχε πέντε στρώσεις λιθοπλίνθων, των οποίων τα πάχη, στο σωζόμενο ανατολικό πέρασ του, είναι, εκ των κάτω προς τα άνω, 40 εκ., 50 εκ., 39 εκ., 58,5 εκ., 43 εκ.⁴⁷. Μεταξύ των λίθων υπάρχουν μερικοί, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν από τον Thompson ως προερχόμενοι από πεσσούς ή βάθρα μνημείων⁴⁸. Λόγω της παρουσίας προστατευτικής καταχώσεως του θεμελίου, οι

Dinsmoor. Ωστόσο εκ παραδρομής αντί του πλάτους του στυλοβάτου (14.32) αναγράφει την απόσταση των κέντρων των ακραίων κιόνων (την οποία, όμως, εξ άλλης παραδρομής αναγράφει 13.14 αντί 13.104). Ο. H. Knell (Perikleische Baukunst, Darmstadt 1979, εικ. 19) προτιμά τις διαστάσεις που υπολόγισε η McAllister, προσθέτει όμως και διάφορες γενικές διαστάσεις στο σχήμα, για τις οποίες δεν διαθέτει υλικά ερείσματα.

46. Thompson, Hesperia 9, 1940, 5, McAllister, 2.

47. Thompson, ό.π., τα πάχη αυτά, πάντως, δεν είναι σταθερά. Τούτο δηλώνεται σαφώς από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες.

48. H. A. Thompson, ό.π., 6 «...a few large blocks of hard gray poros drafted on all four exposed corners: hence from piers or monument bases...».

λίθοι αυτοί δεν είναι πια προσιτοί. Αλλά οι σπουδαίοι αυτοί λίθοι δεν απαντούν μόνον στο θεμέλιο του ναού του 'Αρεως. Άλλα κτίσματα, στα οποία είναι αναχρησιμοποιημένοι λίθοι προερχόμενοι από το αυτό αρχικό σύνολον είναι:

α) Το λιθόστρωμα της οδού των Παναθηναίων⁴⁹ από τη βιβλιοθήκη του Πανταίνου έως το Ελευσίνιον.

β) Το υστερορρωμαϊκό τείχος⁵⁰.

γ) Η υποδομή της ανόδου προς το ιερόν της Αθηνάς Νίκης⁵¹.

δ) Ο έναντι του Μητρώου βωμός⁵².

ε) Τα θεμέλια του μνημείου του Φιλοπάππου⁵³.

Τα κυριότερα κοινά γνωρίσματα αυτού του τόσο διεσπαρμένου υλικού (πίν. 20) συνοψίζονται ως εξής:

49. H. A. Thompson, Hesperia 28, 1959, 93-95 (με γενική αναφορά αναχρησιμοποιημένων λίθων, αλλά χωρίς περιγραφή), πίν. 13, 15. Στο τμήμα αυτό περιλαμβάνονται επίσης και ημίτομοι αρράβδωτοι (ημίεργοι) κυλινδρικοί σπόνδυλοι διαμέτρου ενός μέτρου και πλέον.

50. Οι λίθοι αυτοί προέρχονται από μερική διάλυση του λιθοστρώματος της οδού, H. A. Thompson, ό.π. και Hesperia 29, 1960, 50 και πίν. 76α (οι λίθοι με τις πινακώσεις).

51. Το ανώτερο μέρος της υποδομής της ανόδου προς το ιερόν της Αθηνάς Νίκης είναι οψιμότερον, όχι μόνον από το υποκείμενο θεμέλιο της αρχικής ανόδου, αλλά και από την ανερχόμενη προς τα Προπύλαια μεγάλη μαρμαρίνη κλίμακα: τα κατά χώραν κατάλοιπα δύο βαθμίδων της κλίμακος παρεμβάλλονται μεταξύ του κατωτέρου και ανωτέρου μέρους αυτής της υποδομής. Ο εν λόγω λίθος είναι ο ανώτερος σωζόμενος. Η επαφή του προς τους γειτονικούς λίθους είναι μάλλον ατελής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνανήκει με αυτούς (η δόμηση, της οψιμότερης, φάσεως της υποδομής, είναι γενικώς πολύ πρόχειρη, βλ. R. Bohn, Die Propyläen der Akropolis zu Athen, Berlin 1882, 30, 2η στήλ.). Ο λίθος διακρίνεται σε παλαιές φωτογραφίες, αλλά και σε γενικά σχέδια: Μουσείον Μπενάκη, Κατάλογος Εκθέσεως «Αθήνα 1839-1900», 1985, αρ. 64 (G. A. Lorent, 1860), Bodo von Dewitz κ.α. Das Land der Griechen mit der Seele suchen, Köln 1990, σελ. 95 (Δ. Κωνσταντίνου, 1865) και σελ. 110, der Griechen mit der Seele suchen, Köln 1990, σελ. 95 (Δ. Κωνσταντίνου, 1865) και σελ. 110, L. Ross, E. Schaubert, E., Ch. Hansen, Die Akropolis von Athen, Erste Abteilung: Der Tempel der Nike Apteros, Berlin 1839, πίν. 4 (παρά το σημ. C), K. Bötticher, Zeitschrift für Bauwesen, 1880, σχέδ. V, R. Bohn, ό.π., πίν. 19.

52. R. Stillwell, Hesperia 2, 1933, 140-148, H. A. Thompson, Hesperia 21, 1952, 91-93, H. A. Thompson - R.E. Wycherley, Agora 14, 136-139, J. M. Camp, The Athenian Agora, 186.

53. D. Kleiner, The Monument of Philopappos in Athens, Rome 1983, 39 και σημ. 8, και πίν. 8, 9, 11, 12 (ορατές πινακώσεις και έδρες με εμπόλια). Άλλοι λίθοι της αυτής ομάδος ήσαν ορατοί και στη βόρεια πλευρά του μνημείου πριν από την πρόσφατη (19) προσθήκη ήσαν επενδύσεως. Αναγνωρίζονται ακόμη σε παλαιές φωτογραφίες, βλ. Μουσείον Μπενάκη, ό.π., αρ. 47, Bodo von Dewitz κ.α., ό.π., σελ. 135.

Οι λίθοι είναι επιμήκεις με τετράγωνη διατομή, η οποία μειούται⁵⁴ από το ένα άκρον προς το άλλο. Τα άκρα παρουσιάζουν την τυπική για επιφάνειες εδράσεως κατεργασία με λεπτή θραπίνα και διαθέτουν, στο μέσον των, τετράγωνα εμπόλια⁵⁵. Η παράπλευρη επιφάνεια παρουσιάζει χαρακτηριστική πινάκωση⁵⁶ και στις τέσσερις όψεις. Στοιχεία αυτής της πινάκωσης είναι η βαθύτερη περιτένια κατά μήκος όλων των ακμών, η απλή περιτένια εκάστου πίνακος και η λεπτή κατεργασία με βελονάκι της οριζόμενης από κάθε περιτένια επιφανείας. Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν την προέλευση των λίθων από υψηλούς τετράγωνους πεσσούς. Στο εξής, λοιπόν θα ονομάζονται «τετράγωνοι σπόνδυλοι» ή απλώς σπόνδυλοι⁵⁷ (κατ' αναλογία προς τη γενικευτική χρήση της λέξεως κίονες⁵⁸ στην επιγραφή της Σκευοθήκης του Φίλωνος).

Η συγκριτική εξέταση των εδρών και του ύψους περισσοτέρων τετραγώνων σπονδύλων οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι οι πεσσοί είχαν κορμούς ύψους ~5.30 ή 6.60 μ. αποτελούμενους από τέσσερις ή πέντε σπονδύλους⁵⁹. Όπως

54. Η μείωση είναι περίπου 1,8 εκ. ανά μέτρον ύψους.

55. Τα εμπόλια είναι προσανατολισμένα συνήθως κατά τη διαγώνιο, έχουν βάθος ~5-6 εκ. και πλάτος ~6-8 εκ. μειούμενο προς τα μέσα.

56. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων, Τεῦχ. 2, 'Αθήναι 1959-1960, 269, 270, 272, 273, 274, 276.

57. Παρόμοια είναι η περίπτωση και των πεσσών κατόψεως κανονικού οκταγώνου, για την οποία καλά παραδείγματα είναι οι οκταγωνικοί πεσσοί που βρέθηκαν στη Βραυρώνα, το Σούνιον, την Τεγέα, τη Δωδώνη κ.α.

58. Η επιγραφή ορίζει πολύ μικρή διαφορά πλάτους, μεταξύ του κάτω και άνω μέρους αυτών των στύλων και πολύ μικρό ύψος για το επίκρανον και επομένως δεν δύναται να εννοεί τίποτε άλλο πλην πεσσών, βλ. K. Jeppesen, *Paradeigmata*, Aarhus, 1958, 81. Για τη Σκευοθήκη του Φίλωνος, E. Fabricius, *Hermes*, 1882, 551-554, W. Dörpfeld *AM* 8, 1883, A. Choisy, *Études épigraphiques sur l'architecture grecque*, I, Paris 1883, J. Durm, *Die Baukunst der Griechen*, 3η εκδ., 176-177, 189-192, K. Jeppesen, *ό.π.*, 69-101, E. Lorenzen, *The Arsenal at Piräus*, Kopenhagen, 1964, A. Linfert et al., *Die Skeuothek des Philon im Piräus*, Köln, 1981, Matthias Untermann, *Neues zur Skeuothek*, *Bauplanung und Bautheorie der Antike*, DAI, Berlin 1984, 81-86, Γ. Σταϊνχάουερ, *ΑΔ* 44, 1989 [1995], B1-Χρον., 50, σχ. 1, πίν. 39.

59. Το μέσο ύψος των σπονδύλων (1.32,5±), υπολογίστηκε βάσει ικανού αριθμού διαφορετικών λίθων. Η μεγίστη μετρηθείσα διατομή είναι, χωρίς την προεξοχή του πίνακος, ~53.5 × 53.5. Οι τιμές αυτές συνδυαζόμενες προς τη μείωση επιτρέπουν την ταξινόμηση των έως τώρα μελετηθέντων λίθων σε τέσσερις επάλληλες σειρές. Πάντως εάν ο αριθμός των σειρών ήταν πέντε, πράγμα που θα ελεγχθεί κατά τη μελέτη περισσοτέρων λίθων, οι κορμοί θα είχαν ύψος ~6.63 μ. και θα διέθεταν ακριβώς τις αναλογίες των πεσσών της σκευοθήκης του Φίλωνος 63:6.60 = ~1:10,5 = 2'12":291.

συχνά συμβαίνει και στους κίονες, τα ύψη των σπονδύλων δεν ήσαν σε κάθε πεσσοί τα αυτά, παρείχαν όμως το αναγκαίο σταθερό άθροισμα. Ως εκ τούτου δεν είναι εύκολος, ή ίσως δυνατός, ο ακριβής υπολογισμός του ύψους αυτών των πεσσών.

Εις ό,τι αφορά στην προέλευση αυτών των λίθων, μόνον εικασίες είναι δυνατές προς το παρόν. Οι διαστάσεις των πάντως συμφωνούν τελείως προς ό,τι θα έπρεπε για το βορείως του ναού του Ηφαίστου κτήριο, το οποίο παρά τις δυσκολίες, λόγω κακής διατηρήσεως, καλώς αναγνωρίστηκε από τους μελετητές του ως Σκευοθήκη⁶⁰. Εάν τελικώς οι υπό μελέτην πεσσοί ανήκουν πράγματι σε αυτό, θα κριθεί μόνον από τον υπολογισμό της πιθανής ποσότητός των. Το κτήριο διέθετε 16 ελεύθερα ιστάμενους στύλους⁶¹ και τουλάχιστον 8 ή πιθανότερον 16 πεσσούς προσκολλημένους στις μακρές πλευρές του⁶². Τούτο σημαίνει ότι από κάθε σειρά σπονδύλων θα έπρεπε να υπάρχουν σε αυτό 16 μόνον περίοπτοι σπόνδυλοι.

Αλλά, η παρουσία των λίθων αυτού του ελληνιστικής εποχής κτηρίου στα θεμέλια τόσων κτηρίων της ρωμαϊκής περιόδου γεννά, όπως είναι φυσικό, διάφορα ζητήματα ιστορικής φύσεως. Πότε και κατά ποίον τρόπο⁶³ καταστρά-

Στα θεμέλια του Μνημείου του Φιλοπάππου εκτός των «σπονδύλων» είναι αναχρησιμοποιημένοι και λίθοι ενός τοίχου, των οποίων η κατεργασία είναι παρόμοια εκείνης των «σπονδύλων». Οι τελευταίοι διακρίνονται σε ορθοστάτες ύψους 99 εκ. και λιθοπλίνθους ύψους ~48-49 εκ. Το πάχος των ορθοστατών, μειούμενο προς τα άνω, είναι ~62 εκ. Οι λιθοπλίνθοι παρουσιάζουν παρόμοια μείωση. Μία, προερχόμενη από την πρώτη στρώση, έχει πάχος ~60 εκ., άλλη, προερχόμενη από την 6η, μάλλον, στρώση, ~58. Το πιθανότερον είναι ότι πεσσοί και λίθοι τοίχου συνανήκουν.

60. G. R. Edwards, *Hesperia* 26, 1957, 334-337, Ponder (με παλαιότερη βιβλιογραφία). Η υπόθεση πλίνθινων τοίχων δεν είναι εσφαλμένη, αλλά ούτε απαραίτητη. Πάντως, ασχέτως εάν ήσαν πλίνθινοι ή λίθινοι, οι τοίχοι δεν θα απαιτούσαν, από στατικής, τουλάχιστον απόψεως, πάχος άνω των δύο ποδών. Τούτο θα ήταν το αρμοστότερον, δεδομένου ότι το θεμέλιο δεν έχει πλάτος μεγαλύτερο των τεσσάρων ποδών (πρβλ. Ponder, 239 και σημ. 15).

61. Ponder, *εικ.* 1. Κίονες ή πεσσοί; Ponder, 237 αναφέρει columns. Όμως πολύ πιθανότεροι είναι οι πεσσοί κατά το βέβαιον παράδειγμα της Σκευοθήκης του Φίλωνος, βλ. ανωτ. σημ. 58.

62. Φαίνεται ότι ο W. B. Dinsmoor Jr. πίστευε ότι οι πεσσοί ήταν στο νότιο τοίχο μόνον: βλ. Ponder, *εικ.* 2 και Camp, *ό.π.* *εικ.* 139, όπου στο σχέδιο Τραυλού ο W. B. Dinsmoor Jr. έχει αφαιρέσει τους πεσσούς του βορείου τοίχου. Υπέρ της υπάρξεως πεσσών κατά μήκος και του βορείου τοίχου: Ponder, 236, J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, και του βορείου τοίχου: Ponder, 236, J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, 261, *εικ.* 31, 34, H. A. Thompson, *The Athenian Agora Guide*, 'Αθήναι 1976, 51, *εικ.* 8, 9.

63. Η καταστροφή αυτής της Σκευοθήκης αποδίδεται συνήθως στον Σύλλα, R. L. Poun-

φηκε το αρχικό κτήριο; Πότε άρχισε η αναχρησιμοποίηση του υλικού του; Γιατί δεν αναχρησιμοποιήθηκε όλο μόνον στα θεμέλια του ναού του Άρεως; Πώς ήταν δυνατόν να είναι ακόμη διαθέσιμοι τέτοιοι λίθοι έναν τουλάχιστον αιώνα μετά τη διάλυση του αρχικού κτηρίου, ώστε να αναχρησιμοποιηθούν και στα θεμέλια του μνημείου του Φιλοπάππου; Γενικότερα, ποια χρονική συνάρτηση είναι νοητή μεταξύ έργων όπως η λιθόστρωση της οδού των Παναθηναίων, η μεταφορά του περίπτερου ναού ή του πολυτελούς βωμού στην Αγορά, ή η κατασκευή του μνημείου του Φιλοπάππου⁶⁴; Ένα άλλο ζήτημα είναι και αυτό της διαχειρήσεως των δομικών λίθων. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς, μετά την ενσωμάτωση της Κομμαγενής στην αυτοκρατορία (72 μ.Χ.), έφθασε ο Φιλόπαππος στην Αθήνα και δεν είναι ασφαλές να υποτεθεί πόσον καιρό μετά την άφιξή του θα ήταν δυνατόν να αποκτήσει το σπανιότατο δικαίωμα της ανεγέρσεως ιδίου πολυτελούς τάφου εντός των ορίων της πόλεως. Από την άλλη πλευρά δεν είναι βέβαιον πότε ακριβώς μεταφέρθηκε στην αγορά ο ναός. Πάντως, η παρουσία κοινής προελεύσεως υλικού σε αμφότερα τα μνημεία θα ήταν περισσότερο εξηγήσιμη, όσον μικρότερη θα ήταν δυνατόν να υπήρξε η χρονική των απόσταση. Από την άλλη πλευρά ένα άλλης φύσεως ζήτημα ίσως αίρει το προηγούμενο: από πότε και σε ποιον βαθμό ίσχυε στην Αθήνα το γενικότερο για την αυτοκρατορία καθεστώς, κατά το οποίο τα λατομεία και τα αποθέματα τετραγωνισμένων λίθων ανήκαν στον αυτοκράτορα⁶⁵ και σε ποιο βαθμό το αυτό καθεστώς θα ήταν δυνατόν να ισχύει και για τα αποθέματα τα απαρτιζόμενα από λίθους διαλυομένων δημοσίων κτηρίων; Το ως άνω κρατικό σύστημα επέτρεπε μερικές φορές τη διατήρηση αδιάθετων αποθεμάτων υλικού επί μακρόν. Το φαινόμενο αυτό θα ήταν δυνατόν και υπό ιδιωτικό καθεστώς, αλλά πάντως, όχι τόσο πιθανόν. Αυτά, λοιπόν, είναι τα ζητήματα που απορρέουν από την απλή διαπίστωση της αναχρησιμοποίησεως των λίθων ενός κτηρίου σε έξι διαφορετικά έργα, μεταξύ των οποίων και ο ναός του Άρεως.

der, 254-55. Ενδιαφέρον, πάντως, παρουσιάζει η καλή κατάσταση των αναχρησιμοποιημένων λίθων, η οποία αποκλείει τελείως την διά πυρός καταστροφή του αρχικού κτηρίου.

64. D. Kleiner, ό.π., 14-15, «...must have been erected between A.D. 114 and 116, assuming, of course, that the inscription and the construction of the tomb are contemporaneous...».

65. Κατά τον Σουητόνιο, το σύστημα αυτό εφαρμόσθηκε πρώτη φορά το 17 μ.Χ., από τον Τιβέριο. Πάντως δεν είναι βέβαιον αν το σύστημα ίσχυε για όλες τις επιχειρήσεις, ανεξαρτήτως μεγέθους, ή μόνον για τις μεγαλύτερες, βλ. J. C. Fant, *The Roman Emperors in the Marble Business, Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade* (επιμέλ., N. Herz - M. Waelkens), Dordrecht/London/Boston 1988, 147-158.

